

Fejezetek a hadtörténelemből 7.

A Fejezetek a hadtörténelemből
a Magyar Hadtudományi Társaság kiadványsorozata.

Sorozatszerkesztő:
Dávid Ferenc

Magyar Hadtudományi Társaság

Fejezetek a hadtörténelemből 7.

**A győzelem és a vereség arcai.
A hadviselés és a fegyveres küzdelem
történeti szálai**

Magyar Hadtudományi Társaság
Pécs – Budapest, 2019

Szerkesztette:
Bene Krisztián
Kiss Márton
Sarlós István

Címlaptervező:
Kiss Márton

Lektorálta:
Schrek Katalin

Nyomdai előkészítés és a nyomdai munkálatok:
Kontraszt Plusz Kft.

© Szerzők, 2019
© Szerkesztők, 2019

ISBN 978-615-5954-02-3
ISSN 2062-9788

TARTALOM

Tartalom	5
Előszó	15

Tanulmányok

<i>Bene Krisztián</i> : A második világháborús francia hadsereg „magyar” alakulata: a Királyi Magyar története Madagaszkártól Berchtesgaden-ig	17
<i>Bíró László</i> : Bevezetés az első világháború katonai repülésébe	37
<i>Ferwagner Péter Ákos</i> : Közel-keleti kihívások a francia hadsereg előtt, 1918–1927	45
<i>Ignác Ágoston</i> : Vér nélkül. IV. Henrik 1063. évi magyarországi hadjáratáról	79
<i>Kiss Márton</i> : A bleinheimi csata (1704) értelmezési lehetőségei	105
<i>Kissné Kovács Emőke</i> : A Ficzer-ügy. Egy elfelejtett bajai világháborús történet	131
<i>Nebojszki László</i> : Mihalik János emlékezete születésének 200. évfordulóján	147
<i>Péderi Tamás</i> : Hadi terminológia az Északi-Ruszban a 12-15. században	163
<i>Réti Balázs</i> : Dunkerque az Égei-tengeren. A brit haderő görögországi evakuációja 1941-ben	185
<i>Sarlós István</i> : A szerb megszállás első néhány hónapja Baján, 1918-1919	205

<i>Szabó Róbert</i> : Az 1918-as év reprezentációja négy első világháborús katona memoárjain keresztül	227
<i>Turnár Erik</i> : Amerikai pilóták Lvov védelmében. A 7. Kościuszko század legfontosabb ütközete a lengyel-szovjet háború idején	251
<i>Varga Tímea</i> : A hadsereg szerepe a török köztársaságban 1919-1938 között	265
<i>Várdai Levente</i> : Az első világháború hatása a leventeintézmény létrejöttére és programjára	291

Recenziók, beszámolók

<i>Bene Krisztián</i> : Hamerli Petra: Magyar-olasz diplomáciai kapcsolatok és regionális hatásai (1927–1934)	307
<i>Kiss Márton</i> : Afrika hadtörténetének rövid összefoglalása a kőszeközöktől a Toyota háborúig	313
<i>Palócz Márk</i> : Jean-Yves Le Naour: Le Front d'Orient 1914-1919. Les soldats oubliés	321
<i>Kiss Márton</i> : Fiala hadtörténészek tanácskozása Pécsen	327
A kötet szerzői	331

FERWAGNER PÉTER ÁKOS

KÖZEL-KELETI KIHÍVÁSOKA FRANCIA HADSEREG ELŐTT, 1918–1927

Franciaország az első világháború utáni években fontos szerepet játszott a Közel-Keleten politikai, gazdasági és katonai téren egyaránt. A felbomló Oszmán Birodalom helyén Nagy-Britanniával együtt átvette az arab lakta területek felügyeletét a mandátumrendszer keretében, amit a mai Libanon és Szíria fölött egészen 1946-ig látott el. A világháborút megnyerő antant oszlopos tagjaként, a térségben évszázados érdekeltségekkel rendelkező nagyhatalomként és a Népszövetség mandátumos államaként ugyanakkor Franciaországnak hatalmas katonai nehézségekkel kellett megbirkóznia, mire sikerült elfogadtatnia uralmát a lakossággal az 1920-as évek közepén.

A franciák katonai helyzete a Közel-Keleten

A súlyos problémák abból a száraz tényből fakadtak, hogy a világháború befejeződésének pillanatában, 1918. október végén Franciaország katonai értelemben lényegileg láthatatlan volt a Közel-Keleten. Az itt található világháborús hadszíntereken magasabb francia egységek nem fordultak meg, a központi hatalmak oldalán harcoló Oszmán Birodalom legyőzésében francia katonák csak minimális mértékben működtek közre. Ezt a győzelmet – a cári Oroszország rendkívül jelentős hozzájárulásával – elsősorban a brit hadsereg harcolta ki, a megszálló katonaság létszáma pedig Egyiptomtól Perzsiáig megközelítette az egymillió főt. Igaz ugyan, hogy ezek a katonák anyaországiak, indiaiak, ausztrálok, dél-afrikaiak vagy éppen új-zélandiak vol-

tak, de mégis jelentős hadsereget alkottak, ha összevetjük őket a Franciaország által a térségben állomásoztatott soványka haderővel. David Lloyd George brit miniszterelnök gúnyos hangon emlegette antantpartnerei csekély haderejét és azt a féltékeny mûgondot, amellyel céljaik nyilvánvalóvá tételén ügyködtek: „A többi kormány csak néhány fekete rendőrt telepített ide, hogy megbizonyosodjanak arról, nem loptuk el a Szent Sírt.”¹ A briteknek jó okuk volt a magabiztosságra, mivel a négy év alatt összesen 2.551.000 katonájukat vetették be a különböző oszmán frontokon, ebből a létszámból pedig 262 ezren estek el vagy sebesültek meg. Ehhez képest a franciák a Közel-Keleten csak 30 ezer katonát vesztek, oroszlánrészüket Gallipolinál.² Anglia a piramisoktól a Boszporuszig, a Balkántól Szingapúrig kezében tartott minden fontos tengeri átjárót és szorost. A Union Jack lengett Perzsiában is, vagyis mindaz a hatalmas terület, amely egykoron Indiát összekötötte a Mediterráneummal, most brit kézen volt. Minden adva volt tehát ahhoz, hogy a „keleti kérdést” egyszer s mindenkorra az angol érdekeknek megfelelően rendezzék.

Franciaországot mégsem lehetett teljesen figyelmen kívül hagyni, mivel a háború alatt megállapodást kötöttek vele a Közel-Kelet majdani felosztásáról.³ Neki is juttatni kellett tehát az elfoglalt területekből. A felek hosszas egyeztetések után, 1918 szeptemberének végén húzták meg az ideiglenes közel-keleti katonai megszállási övezetek határait: a nyugati övezet, Libanon és Kilikia Franciaországnak, a déli, palesztinai zóna Nagy-Britanniának, a keleti, Belső-Szíriát és Transzjordániát magában foglaló terület pedig a törökellenes arab felkelést irányító Fejszal emír hadseregének jutott. Kisebb kivételektől eltekintve tehát nagy vonalakban megvalósították az 1916 májusában véglegesített Sykes-Picot-szerződés előírásait. Volt

¹ ANDREW - KANYA-FORSTNER 1981. 163. Utalás a Franciaország által Palesztinába küldött szengáli kontingensre.

² LARCHER 1926. 634.

³ FERWAGNER 2016.

azonban egy nagyon lényeges tényező: az araboknak juttatott „keleti ellenséges területek” teljes egészükben brit megszállás alatt álltak. A közel-keleti brit expedíciós hadsereg parancsnoka, Edmund Allenby tábornok tisztjei a főparancsnok kvázi alkirályaiként működtek a nagyobb városokban, még Bejrútban is, hiszen pontosan az volt a közel-keleti háború legfőbb következménye, hogy több százezer brit katona mély benyomást keltve bevette magát az arab világ szinte minden jelentősebb stratégiai pontjára.

A hatalmas brit túlsúlyhoz képest a franciák csak egy szegényesen felszerelt, a háború utolsó pillanatában Ciprusról ide átdobott hatezres szedett-vedett haderőt, a Piépape ezredes parancsnoksága alatt álló ún. Palesztinai és Szíriai Francia Különítményt (DFPS) állomásoztatták a Mediterráneum keleti partvidékén (a felük besorozott örmény menekült volt).⁴ Hiába fogadták 1918. október 7-én a bejrútiak az első ideérkező francia katonákat kitörő jókedvvel, és hiába érkezett egy hónap múltán egy újabb egység Latakiába, a mindent elsöprő brit fölény a franciák pozícióit szerfelett ingataggá tette. A helyzetükről mindent elmond, hogy csapataik egyáltalán nem rendelkeztek teherautókkal, ami pedig a katonák mozgatásához nélkülözhetetlen lett volna, így a városok között a szárazföldön belül gyalog voltak kénytelenek közlekedni, s ez a gazdagság külső megnyilvánulásaira érzékeny keleti emberre nem tett jó benyomást. Hiába kértek már 1918 októberében sürgősen járműveket Párizstól, azok csak 1919 nyarán érkeztek meg: a britekkel összevetve a franciák valóban nevétségesen gyenge erőt képviseltek.

⁴ A különítmény 1917. április 21-én ért partot Port-Szaídban. Akkoriban mindössze 42 tisztből és kb. ezer közkatonából állt. Előfordultak a soraiban szíriai arabok is, akiket az oszmánok árulóknak bélyegeztek. 1918 folyamán Palesztinában francia lovasság csatlakozott az ausztrálokhoz, Pisani százados vezetésével pedig 50 francia és 200 észak-afrikai Feiszal emír arab felkeléséhez.

A franciák persze nem törődtek bele az alávetett helyzetükbe. Hamelin tábornok, a palesztinai és szíriai francia csapatok Piépape helyére október végén kinevezett parancsnoka november elején azt kérte Georges Clemenceau miniszterelnöktől, hogy szálljanak partra a Földközi-tenger partján fekvő Merszinában, és foglalják el a Toros-hegység alagútjait még azelőtt, hogy a britek odaérnének. A francia kormányfő azonban leintette Hamelint, utasította, hogy kérjen engedélyt a közel-keleti brit expedíciós erők főparancsnokától, s emlékeztette, hogy a katonai ügyek Allenby hatáskörébe tartoznak, ezért egy ilyen lépés „sértené az érzékenységet”.⁵ Ezek a kezdeti francia-brit csörték már jelezték, hogy a Közel-Kelet kapcsán a két szövetséges között jelentős érdekellentétek feszülnek.

Katonai problémák a Levantében és Kilikiában

Miután a franciák szerény haderejükkel megvetették a lábukat a levantei partvidéken, szertefoszlott az a remény, hogy Feiszal nacionalista arabjai, akik egész Szíriára (tehát Libanonra és Palesztinára is) ki akarták terjeszteni a fennhatóságukat, birtokba vehetik a Levantét. Az a tény, hogy Feiszal damaszkuszi kormányának nem sikerült megvetnie a lábát a Libanon-hegységben, dühödt és frusztrált arab irreguláris fegyveresek ellenőrizhetetlen támadásaihoz vezetett. A Hermon-hegy irányából az Orontész folyó völgye felé szórványos betörések kezdődtek, amelyek idővel a partvidéken valóságos franciaellenes gerillaharccá terebélyesedtek. November közepén egy ötvenfős lovas csapat már Szaidát is megtámadta.⁶

Egy hónappal később – hivatkozva a világháború alatt kötött titkos alkukra – Stephen Pichon francia külügyminiszter a

⁵ MINISTÈRE DE LA GUERRE 1936. 169–170.

⁶ DE GONTAUT-BIRON 1922. 47. A szerző a francia főmegbízott munkatársa volt.

párizsi képviselőház előtt nyíltan követelte hazája libanoni, szíriai, kilikiai és palesztinai jogainak érvényesítését, s mikor ennek híre eljutott a Közel-Keletre, nyomban véres franciaellenes zavargások törtek ki Damaszkuszban és Aleppóban. A franciák soraiban található nagyszámú örmény tovább fokozta a feszültséget, hiszen az 1915–1916-os népiirtás nyomán körükben a törökökkel szembeni bosszúszomj csillapíthatatlan volt. 1919. február 28-án Aleppóban nacionalisták által tüzelt helyiek franciaellenes tüntetést szerveztek, a demonstráció azonban véres örményellenes pogromba torkollott.⁷

Eközben nem csak Észak-Szíriában, hanem a szomszédos Kilikiában is drámai események zajlottak. Még 1918. december 5-én Allenby főparancsnok azzal bízta meg a franciákat, hogy a török hadsereg maradékától tisztítsák meg a térséget. Hamelin tábornok azonban csak az alig 4.000 fős ún. Keleti Légiót vethette be e célra, mely különböző elemekből (Amerikából visszatért örmény menekültekből, az oszmánok börtöneiből szabadult foglyokból, szíriai arabokból) tevődött össze.⁸ Egyértelmű volt, hogy ebből a vegyes összetételű halmazból rövid időn belül nem lehet ütőképes haderőt kovácsolni. A művelt és intelligens örményeknek például nemigen jelentett semmit a katonai fegyelem, a nyelvi különbségek pedig akadályozták a tiszték és a közkatonák közötti megértést. A törökökkel szemben bosszúszomjas örmények nem óhajtották tiszteletben tartani a civil lakosságot, de a muszlimok részéről is ugyanilyen gyűlölet áramlott feléjük.

Amint a Légió Alexandrettában partra szállt, az örmények legott előzönlöttek a háremeket, hogy kiszabadítsák az 1915-ben odahurcolt asszonyaikat. A muszlim lakosság természetesen tiltakozott, zendülésközeli hangulat alakult ki több településen. 1918 decemberében és 1919 januárjában állandósultak a

⁷ TAUBER 1995. 88–89.

⁸ A Légió rövidesen megszűnt, amikor 1919 januárjában a DFPS felvette a Levantei Francia Csapatok elnevezést. Ez utóbbi pedig 1920 augusztusáig állt fenn, amikor beolvadt a Levantei Hadseregbe.

törökökkel való kisebb összecsapások, terjedt a banditizmus. Mikor február 16-án egy örmény katonát Alexandrettában lelőttek, társai a laktanyából kitódultak az utcákra és rabolni, fosztogatni, gyújtogatni kezdtek. A sebtében odavezényelt francia tengerészgyalogosok csak nagy ügyel-bajjal tudták megfékezni az indulatokat. Ilyen körülmények között érkeztek meg a hírek a február 28-i aleppói pogromról. Az Alexandrettába bekísért aleppói örmény menekültek látványa ismét felhevítette az indulatokat, az örmény katonák még a saját muszlim bajtársaikra is rátámadtak vak dühükben.

A vérgőzös leszámolások brit intervencióhoz vezettek. Allenby úgy döntött, a Keleti Légiót leváltja egy brit dandárral, ami márciusban meg is történt. Anélkül, hogy a franciák véleményét kikérték volna, a főhadiszálláson Kilikiában új, a britek ellenőrzése alatt álló megszállási övezetet hozott létre. A franciák tiltakozását figyelmen kívül hagyták. A katonák nyomában brit mérnökök is érkeztek, akik átvették a vasutak felügyeletét, munkájukat hatezer hindu alkalmazott segítette. De ott voltak a törökök is, akik nem távoztak Kilikiából, hivatalnokaik, rendőreik több ezres létszámban a helyükön maradtak. Ezenkívül több ezer dezertált katona kóborolt az utakon, akik a betevő falatért cserébe eladták a fegyvereiket. Becslések szerint 25 ezer puska került így a visszatérő örmények bosszújától rettegő muszlimok kezébe.⁹ A formálódó török nemzeti mozgalom vezére, Musztafa Kemál emberei összegyűjtötték a kóborlókat és fegyveres bandákat hoztak létre belőlük, amelyek kisebb körzeteket vontak ellenőrzésük alá. Megteremtődött ezáltal a jövőbeni török nemzeti hadsereg magja.

A franciák eszközök híján semmit sem tehettek. Mégis, amikor 1919 májusában Piépape ezredest Adanába küldték, hogy az örményektől megtisztított ottani francia csapatok parancsnokságát átvegye, az első hónapok hevülete mintha alábbhagyott volna. A zavargásokat, leszámolásokat megfé-

⁹ DE WAILLY 2010. 101.

kezték, a fegyveres bandákat a hegyekbe üzték, a nyugalom valamelyest helyreállt. A franciák lépéseket tettek a gazdaság fellendítésére, szerszámokat és vetőmagot osztottak. A török hivatalnokok fölé francia felügyelőket állítottak, miközben a megszállási övezet élén egy brit főtiszt állt. A franciák főként a rendfenntartó erők megszervezésében jeleskedtek: a 2.500 fős szervezetben 500-an keresztények voltak. Mindent egybevetve Kilikiában az együttműködés a két szövetség között sokkal gyümölcsözőbb volt, mint a Közel-Kelet más részein.

A levantei területeken ugyanis a rivalizálás szerfelett élesé vált közöttük. A franciák hiába ragaszkodtak a szerintük nekik járó területekhez és jogokhoz, gyengeségük jó ideig akadályozta hatékony érdekérvényesítésüket. A létszám annyira alacsony volt, hogy Bejrútban csupán néhány szpáhi és szenegáli lövész látta el a rendfenntartási feladatokat. Ráadásul az eleve csekély számú francia tiszt mellett nem voltak jelen a térségben jól képzett, tapasztalt és felkészült szakemberek. Nem volt könnyű a brit Egyiptomi Expedíciós Erő tisztjeinek elleplezni a megvetésüket e francia „jelenlét” láttán. Maga Allenby is nyíltan arra ösztönözte a francia övezet arab előkelőit és vezetőit, hogy hagyják figyelmen kívül François Georges-Picot-t, a francia politikai megbízottat, gondjaikat, bajaikat pedig közvetlenül a brit katonai hatóságokkal vitassák meg. Akadtak egyéb sérelmek is. A francia tisztek a szövetséges katonai parádékon, például Allenby 1919. január 13-i ünnepélyes bejrúti bevonulásán, rendszeresen csak a hátsó sorokban menetelhettek.

A franciák makacsul követelték, hogy Libanonból és Szíriából a brit csapatok vonuljanak ki. Mivel egyre kezelhetetlenebb helyzet alakult ki Írországból, Egyiptomból és Mezopotámiából, egy 200 ezres közel-keleti haderő fenntartása már elviselhetetlen terhet rótt a brit kormányra. 1919 szeptemberében a két miniszterelnök megállapodott a brit megszálló csapatok Szíriából való kivonásáról, helyüket francia helyőrségek foglalták el. Az itteni nacionalista arabokkal való ellen-

ségeskedések nem is vártak magukra sokáig. Az első konfliktust a franciák és az arabok között a Bekaa-völgy fölötti ellenőrzés robbantotta ki. Ez a Damaszkusztól nyugatra fekvő síkság a Sykes–Picot-szerződés által Franciaországnak ítélt „kék zóna” részét képezte, de 1918 októbere, Feiszal damaszkuszi bevonulása óta ténylegesen az emír csapatainak ellenőrzése alatt állt. 1919 decemberében aztán erőszakos incidensek törtek ki a két hadsereg között. A katonai ügyek felelőse, Jaszin al-Hásimi általános mozgósítást rendelt el a két terület vitatott határán a francia hadsereggel megsokasodott incidensek miatt. A Tripoli mellett található Tell-Kalah francia helyőrségét támadás érte, 1920. január 5-én pedig több tucatnyi keresztényt mészároltak le a dél-libanoni Mardzsajunban.

Feiszal emír 1920 januárjában ugyan megállapodást kötött Clemenceau-val, mely garantálta volna Franciaország szíriai jogait, de márciusban a Damaszkuszban összeült arab kongresszus proklamálta Szíria függetlenségét, amelynek királyává Feiszalt választották meg. A franciák és a nacionalista arabok között a feszültség egyre nőtt, miközben a távozó britek helyét francia-afrikai csapatok foglalták el, amelyek nagy számban érkeztek jelentősen felduzzasztva az eredeti hatuszres helyőrséget. 1920 márciusára a létszámuk meghaladta a húszezer főt. Igaz, az első hónapokban ez nem jelentett tényleges megszállást, mivel ehhez nem volt elegendő katoná. Ezért a főparancsnokság úgy döntött, mozgó hadoszlopokkal helyettesítik a megszállást. 1920 első hónapjaiban három ilyen hadoszlopot állítottak fel, melyek Bejrúttól Alexandrettáig igyekeztek bejárni az egész tengerpartot, illetve a belső területeket, de amint beljebb hatoltak a szárazföldre, mind ellenségesebb fogadtatásban részesültek.

A franciák magabiztossága természetesen a kontingens bővülésével párhuzamosan nőtt, amit kihangsúlyozott a Hamelint váltó Henri Gouraud tábornok szíriai főbiztossá és a Levantei Hadsereg főparancsnokává történt 1919. október 8-i kinevezése. Gouraud a gallipoli hadjáratban elvesztette jobb

karját, később pedig a nyugati fronton energikusságával szerzett magának hírnevet. Tekintélye magas volt, vezetői képességeit Szudánban, Mauritániában és Marokkóban is bizonyította. Kinevezésekor a kormányfő világossá tette döntése okát: „Azáltal, hogy a győzelem egyik legnagyobb katonáját küldi a Levantéba, a francia kormány meg kívánja mutatni a szíriaiaknak azt a különleges érdeklődést, melyet irányukban tanúsít. Senki más nem alkalmasabb arra, hogy a lakosságot biztosítsa arról, mit várhat a megszállástól: rendet, közigazgatást és igazságot. (...) Ön lesz az a nagy katona, aki Keleten francia otthont teremt.”¹⁰A francia katolikus körökben – amelyek különösen szenvedélyesen védtek a szíriai francia érdekeket – lelkesen fogadták a kinevezését, mivel Gouraud egyrészt az egyház iránti elkötelezettségéről, másrészt a muszlimokkal szembeni rendíthetetlen, határozott fellépéséről volt ismert. A tábornok november 21-én érkezett Bejrútba. A megérkezésekor tett nyilatkozatában nyilvánvalóvá tette, hogy „a megszállás csupán ideiglenes katonai intézkedés”. Igaz ugyan, hogy mindenütt katonai jellegű struktúrát hoznak létre, de közben a tisztek közigazgatási funkciót is ellátnak. Feladataik közé tartozott a rendfenntartás, út-, híd- és vízvezeték-építés, régészeti feltárás.¹¹

A franciák magatartásában bekövetkező fordulatot jól érzékelték a helyi brit katonatisztek. A brit hírszerzés embere, Meinertzhagen ezredes a külügyminiszter-helyettesnek írt levelében felhívta a figyelmet Franciaország egyre harciasabb attitűdjére, a libanoni francia tisztek ama arrogáns fenyegetőzésére, hogy tetszésük szerint bármikor és bárhol bevonulhatnak a belső területekre.¹² 1920 elején vészjósló jelentések jutottak el Londonba, amelyek szerint Franciaország megszállás alá vont olyan közösségeket is, melyek az 1919. szeptemberi Lloyd George–Clemenceau-megállapodás vonalán kívül estek.

¹⁰ BARON 2013. 37.

¹¹ DE WAILLY 2010. 124.

¹² WOODWARD – BUTLER 1952. 276.

A *Foreign Office* érdeklődésére a *Quai d'Orsay* azt felelte, a hadmozdulat célja csupán „a rend helyreállítása” volt a Bekaa-völgyben. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a franciák nem halogatják tovább keleti irányú expanziójukat, mielőtt a Levante kikötővárosaiban kellő katonai erőt halmoznak fel.

A rajtaütések sokasodtak a nyugati (francia) övezet ellen, és az arabok elvágták a kilikiai francia csapatok utánpótlásához elengedhetetlen, 332 km hosszú Raják–Aleppó vasútvonalat. Éppen a kemalista csapatoktól elszenvedett kilikiai francia vereség (ld. később) gyorsította fel az eseményeket Szíriában. Amikor a francia kormány 1920. május 23-án fegyverszünetet kötött a török nacionalistákkal, úgy döntött, lemond Kilikiáról, hogy erőfeszítéseit Szíriára koncentrálhassa. A határozottságot tükrözte Alexandre Millerand kormányfőnek a katonai hitelek parlamenti vitájában elhangzott június 26-i kijelentése: „*Franciaországnak, a mediterrán nagyhatalomnak, melyet Szíriával oly sok emlék és hagyomány köt össze, nincs joga kockára tenni a világban, s kiváltképp az iszlám világban elfoglalt helyét azáltal, hogy magára hagyja Szíriát! (...) Ott vagyunk Szíriában, s nem vagyunk hajlandók elhagyni azt.*”¹³

Fejszalnak nem volt elég ereje azonban ahhoz, hogy féken tartsa nacionalista tisztjeit és az irreguláris fegyveres csoportokat a francia megszállás alatt álló területek elleni támadásoktól. A partvidéken a legnagyobbbészrt egyszerű banditának számító arab gerillák valóságos terrorhadjáratot indítottak a libanoni keresztény települések ellen.¹⁴ Falvakat fosztottak ki és égettek fel, a lakóikat pedig legyilkolták, a városok közötti kereskedelmi forgalom jobbra megbénult. A támadások egyre sűrűbbek lettek a franciák ellen is. Az arabok harci heve, amely már a törökök elleni felkelés idején is megmutatkozott, láthatólag még intenzívebben lobogott a

¹³ LE PETIT PARISIEN, 1920. június 27. Une déclaration de M. Millerand sur notre politique en Syrie; *JORF. Débats parlementaires*, Chambre des députés, 1re séance du 26 juin 1920. 2473.

¹⁴ MCCALLUM 1925.; LYAUTEY 1923. 167–168.

hitetlen európaiakkal szemben. Francia tiszteket, katonákat fogtak el a libanoni hegyek hágóin, kirabolták, olykor meg is ölték őket.¹⁵ Mégis maga Feiszal volt az, aki 1920 júniusának végén siettetette az ellenségeskedések kezdetét, amikor váratlanul kijelentette, nem ismeri el a francia hadseregnek azt a jogát, hogy használja a Raják–Aleppó vasútvonalat. Ez azért jelentett húsbavágó kérdést, mert ekkor a közel-keleti francia helyőrségek java Kilikiában volt, az ellátásuk, utánpótlásuk pedig javarészt ettől a vasútvonaltól függött. Feiszal döntése nyomban veszélybe sodorta a velük való kommunikációt.

Gouraud számára Feiszal váratlan lépése az utolsó cseppet jelentette a pohárban. Július 14-én, midőn Bejrútban impozáns tömeg köszöntötte a franciák nemzeti ünnepét, a tábornok éles hangú ultimátumot küldött Damaszkuszba. Majd 22-én a Levantei Hadsereg 3. hadosztálya három oszlopban megindult Damaszkusz felé. A legnépesebb oszlop, a Mariano Goybet tábornok parancsnoksága alatt álló tízezres francia–szenegáli egység a Bejrút–Damaszkusz út mentén nyomult előre. Nem ütközött ellenállásba, s elvágta az arabok visszavonulásának lehetőségét Palesztina felé. 23-án átkelt a sziklás, meredélyes Antilibanon-hegységen, s akadálytalanul tört előre. Az arab erők parancsnoka, Juszuf al-Azma tapasztalt, képzett katona volt. Franciaországban és Németországban tanult, az első világháború alatt az oszmán hadseregben kitüntette magát.¹⁶ Az egyik szűk szorosban gépfegyverekkel súlyos veszteségeket okozott az ivóvizet nélkülöző Goybet-nak, de a francia hadrendet felbomlasztani nem tudta. A légierő és egy bekerítő hadmozdulat hatására a munícióból kifogyó arab csapatok rendetlenül elkezdtek visszaözönlenni Damaszkusz felé. Azma bejt, aki vitézül próbálta összegyűjteni fejesztve menekülő embereit, egy gránát darabokra tépte.¹⁷ Így zajlott le a maisza-

¹⁵ LYAUTEY 1923. 164.

¹⁶ Életéről ld. MOUBAYED 2006. 44–45.

¹⁷ MCCALLUM 1925.

lúni csata, amelyben a támadók 52 halottat és 200 sebesültet vesztek. A fővárosban a visszatérő, frusztrált arab katonák hihetetlen felfordulást okoztak, fosztogattak, a civilekre lövöldöztek.

A franciák 26-án vonultak be Damaszkuszba és azonnal helyreállították a rendet, ellátták a sebesülteket. A szíriai hadsereget ellentmondást nem tűrve lefegyverezték és feloszlatták. Tízmillió frankos kártérítésre kötelezték az arab kormányt, hogy kárpótlásban tudják részesíteni a nacionalisták zaklatásainak kitett arab lakosokat. A főkolompókat francia haditörvényszék elé állították. Az arab zászló kitézését, használatát betiltották, Feiszalt és híveit pedig száműzetésbe kényszerítették.¹⁸

A törökökkel vívott csatározások

A szíriai nehézségekkel egy időben súlyos problémák támadtak északabbra is, ahol a nacionalista mozgalom által felajzott törökökkel kellett szembenézni. Kemál igyekezett meglovasolni a harcias hangulatot. Először 1920 januárjában a 400 ezer lakosú Kilikiában csapott le, ahol a kemálisták hevesen ellenkeztek a „francia agressziót”, az örményekkel szembeni ellenségességüket pedig csak megtízszerezte a francia politika, mely keresztény szövetségeit a harcolók első sorába állította, amint azt az 1920. februári marasi véres összecsapások is mutatták. Pedig a franciák a térségben emberséges, hozzáértő adminisztrációt hoztak létre, leküzdötték az élelmiszerhiányt, energikus lépésekkel helyreállították a gazdasági élet működését. Felmerült az autonómia megadásának lehetősége is.¹⁹ A nyomorgó helyi keresztény lakosság szerencsétlenségére azonban Julien Dufieux tábornok 13 ezres, 1919 decembere óta

¹⁸ FERWAGNER 2015.

¹⁹ TACHJIAN 2004. 36–70.

itt tartózkodó, leharcolt hadserege legnagyobbrészt menekült örményekből állt és szánalmasan gyenge katonai erőt képviselt.

A stratégiailag fontos helyen fekvő és szélsőséges éghajlatú Kilikia az Oszmán Birodalom elmaradott vidékei közé tartozott, s nem képezett éles határvonalat a török többségű Anatólia és az arabok lakta Szíria között. Fontosságát növelte a területén keresztülfutó Bagdadbahn és Alexandretta kiváló adottságokkal rendelkező kikötője. Az első világháború előtt Kilikiának komoly örmény kisebbsége volt, amelynek a körében már a 19–20. század fordulóján tartottak a törökök pogromokat, a legnagyobb veszteséget azonban az 1915-ös népirítás során szenvedte el. A francia egyenruhában visszatérő örmények szinte lihegték a bosszútól, a törökök pedig rettegték, ugyanakkor az elszántak maradtak. Kemál erői elkeseredett harcokra kényszerítették a franciákat, akik Szíriából újabb és újabb csapatokat voltak kénytelen a helyszínre irányítani, holott másutt is égetően nagy szükség lett volna rájuk. Már 1919 folyamán voltak összecsapások a franciák és a törökök között, de ezek az anyaországban úgyszólván észrevétlenek maradtak. Nem szabályos háború zajlott, nem voltak ütközetek, magasabb egységek, parancsnokok, csupán csapdák, rajtaütések, ostromok stb.

Kemál tisztában volt a franciák gyengeségével. Két harc-edzett, tapasztalt hadosztályát a kb. 60 ezer lakosú, örmény kisebbséggel is rendelkező Marasba küldte, amely fontos rak-tárbázisként szolgált. Az itteni francia helyőrség teljes elszigeteltségben élt: a legközelebbi vasútállomás 70 km-re volt. Kiseb-bb erősítések Bejrútból mégis eljutottak hozzá, három zászlóalj algériai lövész, egy afrikai lovasszáhad két löveggel. A támadás ennek ellenére döbbenetesen hatékonyra sikeredett. Kevesebb mint 36 óra alatt február 11-én Dufieux csapatait kiűzték a városból (a kivonulást egy háromnapos hóvihár és a több ezernyi örmény menekült civil is súlyosbította). A veszteség elérte a 700 főt, a szibériai hidegben sokaknak elfagytak a

végtagjai. Napóleon megpróbáltatásaira célozva Dufieux azt üzenté Bejrútba: „*Ez olyan, mint az Oroszországból való visszavonulás...*”²⁰ Marast a törökök elfoglalták, 20 ezres örmény lakosságát pedig jóformán teljesen kiirtották!

A kemálisták offenzívája a tavasz folyamán tovább folytatódott, egyenként foglalták el a francia helyőrségeket. Februárban török és kurd fegyveresek körbefogták Urfát. 61 napos ostromot követően, miután a vizük és az élelmük elfogyott, a maroknyi védő (460 fő) tárgyalásba bocsátkozott a szabad elvonulásról, de április 11-én a távozókat megtámadták és egytől egyig levágták. Csupán két kisebb csoportnak sikerült elmenekülnie külön-külön. Az egyikről soha többé nem érkezett hír, a másikat kétnapnyi menetelés után utolérték. Hamarosan levágott francia fejekkel megrakott szekér érkezett Urfába diadalmenetben...

Ezeket a harcokat az öldöklések és a csonkítások tették még brutálisabbakká. Az egyik veterán, André de Buton lovassági alhadnagy így emlékezett vissza: „*A megadás meg sem fordult a fejünkben. Túl sokszor láttuk, hogyan csonkították meg a sebesült foglyokat, mielőtt megölték volna őket. Mi is csak ritkán ejtettünk foglyokat, s csakis olyankor, ha megerősített falvakat vagy rablótanyákat ostromoltunk meg. Ők sohasem. Ami a németeket illeti, tiszteket és altisztakat, akiknek egyszer-egyszer kiderült a rangja, ők törvényen kívülinek számítottak, velük könyörtelenül végeztünk.*”²¹ A támaszpontjaiktól távol, a zord éghajlat alatt és a járhatatlan domborzaton, ahol az utánpótlás úgyszólván lehetetlennek bizonyult, a kisebb egységekben tevékenykedő franciák – főleg a szpáhik és a nemrég besorozott cserkesz lovasság – így is hősiecs tetteket vittek véghez. 1919 októberének végén az angolokat felváltandó kisebb francia csapat vonult be Aintapba (ma: Gaziantep), ahol rendkívül ellenséges fogadtásban részesült. A fenyegetett garnizon kénytelen volt elbari-

²⁰ DE WAILLY 2010. 135.

²¹ DE WAILLY 2010. 136-137.

kádozni magát. Támadások érték, védekezni kényszerült. Rövidesen német tüzérséggel felszerelt török csapatok érkeztek, akik 1921 februárjáig ostrom alatt tartották az elszigetelt francia helyőrséget. A Flye Sainte Marie alezredes parancsnoksága alatt álló védők mindent elviseltek, a heves rohamokat, a súlyos veszteségeket, az éhséget és a skorbutot, a sarkvidéki hideget. 1921. február 9-én végre megérkezett az erősítés, de mindkét oldalon hatalmasak voltak a veszteségek, a város pedig csaknem elpusztult.

A bagdadi vasút mentén, a hegyekben fekvő Pozanti stratégiai fontosságú települését Mesnil parancsnok zászlóaljának 700-800 katonája védte. 1920 márciusában a törökök teljesen körbevették a várost. Az elszigetelt ostromoltak hasonló megpróbáltatásokat álltak ki, mint aintapi társaik. Hónapokkal később, miután emberei nagy részét elveszítette, s csaknem kifogyott az élelemből és a munícióból, Mesnil kitört, s megpróbált eljutni Merszinába. Csakhogy sem vezetővel, sem térképpel nem rendelkezett, így taláломra kereste az utat. A sarkában lévő ellenség végül bekerítette, majd foglyul ejtette. A kevés túlélő csak másfél évvel később, a törökökkel kötött ankarai megállapodás után szabadult. Hasonló megpróbáltatásokat éltek át más helyőrségek is.

A kilikiai harcok lezárása

Miközben csapatai nagyobbik részét Kilikiában állomásoztatta, Gouraud tábornoknak azzal a gerillaharccal is számolnia kellett, amely Szíria északkeleti részén zajlott, amelyet a franciák furcsa, elnyúló alakjáról „kacsacsőrnek”, a helyiek pedig „Dzsazírának” (szigetnek) neveztek. Ezen a nomádok lakta, sivatagos területen végképp nem beszélhetünk frontokról, a török, kurd, arab ellenállók leginkább lesből csaptak le az őrző csapatokra. Errefelé a franciák annyira szegényes eszközökkel rendelkeztek, hogy a teljes bukás is reális lehetőség volt. Ezért

Gouraud erősítést kért Párizstól, amit 1920 nyarán kapott meg. A részben szenegáliakból álló csapatok Németországból érkeztek, s amikor Marseille-ben be akarták hajózni őket, a fekete katonák fellázadtak, tisztjeiket foglyul ejtették. Tárgyalásokkal sikerült rendezni az incidenst, így a Levantei Hadsereg állománya megduplázódott, elérte a 100 ezer főt. Erre alapozva 1921 nyarán támadásba lehetett lendülni, s pacifikálni lehetett az Eufráteszen túli vidéket.

Kemény harcok árán sikerült teret nyerni a partvidéken és Adana környékén is, majd fegyverszünetben állapodtak meg Kemállal. Tárgyalásokba kezdtek Londonban Aristide Briand miniszterelnök és Jean Berthelot külügyminiszter részvételével, majd 1921. október 21-én Ankarában Henri Franklin-Bouillon szenátor végleges alkut kötött, ami véget vetett a harcoknak.

A Franklin-Bouillon és Juszuf Kemál bej, a nacionalista kormány külügyminisztere által szignózott barátsági és békeszerződés a kemalista mozgalom létrejötte óta a legjelentősebb török diplomáciai győzelemnek számított. Cserébe néhány kisázsiai befektetési lehetőségért Párizs beleegyezett a Törökországgal fennálló hadiállapot megszüntetésébe és Szíria területéből kb. 50 ezer km²-nyi termékeny terület átadásába. Ezek között stratégiai fontosságú pozíciók is szerepeltek, például az Eufráteszen átívelő vasúti híd (nem meglepő, hogy a damaszkuszi nacionalisták hevesen tiltakoztak). Törökország immár szabadon koncentrálhatta minden erejét a területének egy részét megszállás alatt tartó görögök ellen (több ezer katonát dobhatott át arra a frontra),²² visszaszerezte egész Kilikiát, kivéve a régi alexandrettai szandzsákot, amelyet jelentős török nyelvű lakossága ellenére Szíriához csatoltak.²³ Ezzel Franciaország a maga számára biztosította a törökök jóindulatát, ami

²² DAVISON 1981.

²³ Franciaország 1939-ben fogja majd visszaadni Törökországnak cserébe a második világháborúban tanúsítandó török semlegességért.

a közel-keleti pozícióinak legjobb garanciáját jelentette. Párizs – teljesen figyelmen kívül hagyva a szultánt – formálisan is elismerte az ankarai kormányt Törökország hivatalos kormányának, ami az új Törökország első elismerését jelentette egy nyugati állam által. Ezenkívül vállalta, hogy támogatja a nacionalista erőfeszítéseket a török szuverenitás és függetlenség biztosítására.²⁴ A franciák számára a szerződés értéke elsősorban nem abban rejlett, hogy gazdasági koncessziókhöz jutottak és ígéretet kaptak a törökök barátságára, hanem abban, hogy kivonulhattak Kis-Ázsiából, s erőiket Szíriára koncentrállhatták. Nem mellékesen a francia kivonulást 1921. november 1. és 1922. január 4. között 54 ezer örmény exodusa követte, véget vetve ezzel az ősrégi kilikiai örmény jelenlétnek, az örmény egyház feje, a katolikosz pedig a székhelyét a libanoni Antéliászba helyezte át.²⁵ A francia–török megállapodás ténylegesen a sèvres-i békeszerződés kétoldalú revízióját hozta magával, különbékét Anglia háta mögött.

A drúz felkelés

Katonai szempontból a franciáknak 1921 után egy pillanatra sem sikerült teljes nyugalmat teremteniük, mégis azt mondhatjuk, békésebb időszak következett, amit Párizs arra használt föl, hogy megszilárdítsa mandátumos hatalmát a Közel-Keleten. Ez a törekvése azonban a szíriai nacionalisták szüntelen ellenállását váltotta ki, akik nem tudtak beletörödni abba, hogy álmuk, az egységes közel-keleti arab állam megalakulása a nagyhatalmi alkuk következtében szertefoszlott. Az a módszer is heves ellenállást váltott ki, amellyel a franciák a hatalmuk konszolidálására törekedtek. Fejszal eltávolítása után feldarabolták a mandátumterületüket (például az uralmuk

²⁴ A szerződést ld. NICOLSON 1934. 262.

²⁵ KOUYMJIAN2008.

alatt létrehozták az önálló Libanont), a hatalmukat pedig mind nyilvánvalóbb gyarmatosító módszerekkel gyakorolták. A helyiek akaratát jobbára negligálták, követeléseiket kevésbé vagy egyáltalán nem vették figyelembe. Ez az eljárás különösen nagy felháborodást váltott ki a dél-szíriai Haurán hegyvidékén élő drúzokban. A drúz felkelés előzményeire, kirobbanásának okaira itt most nem térek ki, ezt már másutt megírtam.²⁶ Csupán a katonai vonatkozásokra koncentrálok.

A felkelés 1925 nyarán robbant ki, amikor az egyik legtekintélyesebb drúz családfő, Szultán al-Attras július 16-án kibocsátott kiáltványra tömören, de egyértelműen tartalmazta a célokat, melyek nem valamiféle ókonzervatív, netalán vallási jellegű törekvések, hanem nagyon is modern, nacionalista koncepciót tükröztek.²⁷

Miután július 17-én drúz puskatűz miatt egy kényszerleszállást végrehajtó francia repülőgépet és a személyzetét a palesztinai határ közelében túszul ejtették (a légierő ekkoriban alacsonyan repülve bombázás és géppuskázás nélkül igyekezett megfélemlíteni a lakosságot), Szultán al-Attras lázadói július 20-án egyetlen kardcsapás nélkül elfoglalták a drúz hegyvidék egyik legfontosabb települését, Szalhádót és kirabolták, illetve a lázadás jeleként felégették a laktanyáját. Másnap a település felmentésére és a pilóták kiszabadítására küldött, Normand százados által vezetett 200 fős francia-szíriai hadoszlopot, még azelőtt, hogy elérte volna a 12 km-re fekvő hegyvidéki központot, Szueidát, al-Kafr mellett közelharcban porrá zúzták. Pedig al-Attras személyesen figyelmeztette Normand-t, hogy vonuljon vissza. Az egyik oldalon 50 drúz, a másikon 8 francia tiszt (köztük Normand) és 107 közkatonavesztette életét.²⁸ A halottak fegyvereit a drúzok megszerezték, az ellenséges sebesülteket pedig kíméletet nem ismerve fel-

²⁶ FERWAGNER 2017.

²⁷ A kiáltvány szövegét ld. J. NAGY 1995. 73.

²⁸ JORF 1925. 4445.

koncolták. Ez volt a felkelés első komoly összecsapása a francia csapatok és a drúz irreguláris harcosok között. Mindössze néhány tucat francia túlélőnek sikerült valahogy elvergődni a hegyvidék fővárosának megerősített helyőrségébe, amelynek 21-én este megkezdődött az ostroma.

Maurice Sarraill francia főmegbízott utasítására a garnizon felmentése és al-Attras megbüntetése érdekében Roger Michaud tábornok sietve 3 ezres, javarészt afrikaiakból és helyiekből álló sereget vont össze a várostól 30 km-re, de a válalkozás felettébb veszélyesnek tűnt, mivel a felkészületlen katonáknak nehéz és ellenséges terepen kellett operálniuk, segítséget pedig sehonnan sem remélhettek. Július 29-én al-Attras fegyveresei tönkretették a vasutat Damaszkusz és Deraa között, valamint a Szueidába vezető kövezett utat is. Így a fegyverzetet, a lőszert, az utánpótlást és az élelmiszert csigalassúsággal tevék és szamarak hátán kellett szállítani. A gyalogosok, lovasok és tüzérek menete a sivatagi dombok között 31-én perzselő nyári hőségben indult el, a nagy szárazságban kínzó szomjúság gyötörte a katonákat. A hadoszlop rendkívül hosszúra nyúlt, ami kimondottan sebezhetővé tette. Mindezt a drúzok a hegyvidék bejáratánál fekvő Mazraa városka közelében ki is használták. A vegetáció nélküli nyílt terep a lesben álló lázadóknak kedvezett, mivel a hegyoldalakról minden mozgást könnyűszerrel szemmel tarthattak. A francia előőrs túl gyorsan haladt és messze megelőzte a lassabban vánszorgó és az ellátmányt szállító derékhadat. Utóbbira Szultán al-Attras 500 drúz lovasa augusztus 2-án szürkületkor rárontott, a kíséretet biztosító madagaszkári és helyben toborzott szíriai katonák pedig teljesen megzavarodtak. A gyorsan visszavonuló pasa egy komplett tüzéruveget és több száz puskát, hatalmas mennyiségű lőszert és egyéb ellátmányt zsákmányolt. Másnap újabb támadást intéztek a menetoszlop ellen, pánik-szerű visszavonulásra késztetve azt. Látva a meghátrálást, al-Attras üldözésre utasította az embereit: a franciák visszavonulását fedező madagaszkári egység megsemmisült. A túlélők

augusztus 3-án nagy nehezen visszavergődtek a kiinduló bázisukra. Halottakban, sebesültekben, fogságba esettekben és dezertálókban a veszteség 700-800 főre rúgott, vagyis minden harmadik katona ott hagyta a fogát! Michaud helyettese, a madagaszkáriakat vezető Jean Aujac őrnagy a fogságba esés helyett az öngyilkosságot választotta.²⁹

A franciák e katasztrófális veresége sokk hullámot váltott ki Szíriában. Sarrail annyira nem számított a kudarcra, hogy július 30-án még egy marokkói lövészekből álló zászlóaljnak is engedélyt adott a Bejrútból való távozásra, hogy Marokkóba menjen a rifek ellen harcolni.³⁰ A drúz főnökök és az arab nacionalisták számára viszont Mazraa Maiszalún megbosszulását jelentette. Bebizonyosodott, hogy a franciák nem legyőzhetetlenek! A francia tekintély súlyos csorbát szenvedett, mivel a megszállók vereségének híre gyorsan terjedt, s egész Szíriában visszhangot keltett. A mandátumos hatóságok augusztus 11-én kénytelenek voltak tárgyalásokba bocsátkozni a drúz sejkekkel. A franciák szerették volna elérni, hogy az összes fogságba esett katonájukat engedjék szabadon, valamint, hogy eltemethessék az al-Kafrnál és Mazraanál elesett, s még mindig a csatatéren heverő halottaikat. A drúzok cserébe követelték az általános amnesztiát, nemzeti kormányt, alkotmányozó gyűlés összehívását a szerves alaptörvény megalkotására. Augusztus 14-én került sor a foglyok cseréjére a tárgyalások helyszínén, a hauráni Umm-Valad faluban. Több mint 2.000 drúz lovas jelent meg, hogy megünnepelje az övéik szabadulását!³¹ A tárgyalások azonban megszakadtak, mert Szultán al-Attras nem volt hajlandó letenni a fegyvert és a Sarrail által követelt pénzbírságot kifizetni az amnesztiáért cserébe, a mandátumos hatóságok pedig nem akartak politikai engedményeket tenni,

²⁹ PROVENCE 2005. 63.

³⁰ SOÓS 1991.

³¹ PROVENCE 2005. 75.

mert úgy vélték, az egyenlő lenne a fennhatóságuk megszűnésével.

Mazraa után a felkelés egész Hauránra kiterjedt, sőt Damaszkuszt is elérte. Több száz beduin hatolt be Transzjordánia felől Szíriába, falvakat fosztottak ki, emiatt a francia légierő napi szinten kényszerült bombázásokra. A még mindig ostrom alatt álló szueidai helyőrségnek légi úton, ejtőernyővel jutatták el az utánpótlást. A Drúz-hegység, ahonnan a lakosság fegyverforgatásra alkalmatlan része zömében Transzjordániába menekült, egyetlen hatalmas katonai táborrá alakult; szünet nélkül toborozták a harcosokat. Al-Attras haderejét 20-30 ezer fő alkotta, akik egy emberként követték, de a győzelmek a tekintélyes sejk mögé sorakoztatták fel a Szíria más részein élő drúzokat is. Sőt a sikerek felkorbácsolták a nagyvárosi nacionalizmust, amely 1920 óta háttérbe szorult, de egy pillanatra sem tűnt el.³² Ennek a szíriai arab nacionalizmusnak a drúz győzelmek megadták azt az eszközt, amiben addig hiányt szenvedett: a katonai erőt.

A franciák számára pontosan ez jelentette a legnagyobb problémát: a futótűzként terjedő drúz felkelés nem maradt elszigetelt jelenség, ugyanis annak vezetői példa nélküli szövetséget kötöttek a damaszkuszi arab nacionalistákkal. Inentől általános felkelésről beszélhetünk, melynek célja a franciák kiűzése volt. 24-én a hegyvidékről 1.500 drúz lovas indult Damaszkuszba, akiket csak hatalmas erőfeszítéssel tudtak feltartóztatni és visszavonulásra kényszeríteni a hatóságok. Néhány száz főnek ennek ellenére sikerült elérnie a fővárost. Augusztus végén ráadásul beduin törzsektől kölcsönzött tevekaravánok indultak Damaszkuszba, hogy a nacionalisták zászlaja alá gyülekező lelkes és buzgó csapatoknak fegyvert, ellátmányt szállítsanak. E csoportok társadalmi összetétele meglehetősen összetett volt: elsősorban paraszti elemek vettek bennük részt, de nem maradtak távol a jobb

³² RABBATH 1982.

jövőben reménykedő szegény falusi és városi dolgozók, fiatal értelmiségiek, ezenkívül a zsákmány ígérete és a lelkesedés is sok beduint csábított. Köztörvényes bűnözők is keveredtek a felkelők közé, a hangadójukra még vérdíjat is kitűztek. Erős agitáció ütötte föl a fejét a dél-libanoni drúzok körében is, akik folyamatos kapcsolatban álltak a dél-szíriai testvéreikkel. A városi középosztály ellenben nem mozdult, a felkelők így kisebbségben maradtak, de ahhoz elég sokan voltak, hogy fenntartsák a nyugtalanságot és a bizonytalanságot (a vasútvonalakat állandóan zaklatták), amely a fővárosban augusztus végén már erősen érződött.

A kormány augusztus végén erősítéseket indított útnak, szeptember 3-án pedig a levantei csapatok élére az energikus Maurice Gamelin tábornokot állította, aki egyben a főmegbízott-helyettesi feladatokat is ellátta. Megértette, hogy a felkelés elfojtásához annak fészket kell pacifikálni. Első dolga így nem is lehetett más, mint a drúzok által minden nap – a Michaud hadoszlopától rekvirált ágyúkkal – bombázott szueidai garnizon felmentése lett. Ehhez azonban tekintélyes haderőt, 7.000 katonát, ezenkívül lovakat, málhásállatokat, élelmiszert, vizet kellett összevonni és felhalmozni. Csakhogy a drúz hegyvidék előterében felállított táborát 16-ról 17-re virradó éjszaka meglepetésszerűen 2.000 drúz támadta meg, akiket Gamelin légió-sai elkeseredett küzdelemben tartóztattak fel. Csak a másnap délután megérkező erősítés segítségével sikerült visszavonulásra kényszeríteni a bőszen ostromló támadókat.³³ Gamelin gyalogságot, lovasságot, tüzérséget, valamint harcokocsikat és repülőgépeket is magában foglaló hadoszlopa így csak szeptember 24-én jutott el Szueidába, miután csaták sorozatát vívta meg, s sikerült felmentenie a július 21. óta ostromlott 700 ka-

³³ A sikert a kormány nyomban kommunikálta a sajtó útján, a győzelemről a vidéki lapok is beszámoltak. „A rohamozók számbeli fölénye ellenére az idegenlégió egyik százada és egy lövészászlóalj jelentős veszteséget okozva visszaverte őket: 500 halott az első becslések alapján.” JOURNAL DU LOIRET, 1925. szeptember 23. A francia veszteséglistára 47 halott, 83 sebesült került.

tonát. „Szueidát felmentették!” – adta hírül diadalmasan a francia sajtó.³⁴ A franciák azonban az utánpótlási nehézségek (vízhiány, drúz rajtaütések) miatt nem maradhattak: három nap múltán az egész hegyvidéket evakuálniuk kellett, amely így hónapokra kikerült az ellenőrzésük alól.

Gamelin úgy határozott, szigorú megtorlást fog alkalmazni, a pacifikálás során porig rombolja az ellenálló településeket. Október elején hozzá is fogott a művelethez. A drúzok által kiürített falvak sorra váltak a tűz martalékává, az állatállományt elhajtották, a gyümölcsfákat kivágták. Az expedíció mégsem hozott eredményt: az elbujdosott drúzok még inkább meggyűlölték Franciaországot, harci moráljuk tovább erősödött. A felkelés súlypontja mégis a nagyvárosokba, leginkább Damaszkuszba tevődött át, s ezzel új szakasz vette kezdetét.

Utcai harcok Damaszkuszban

A felkelés Szíria-szerte gyorsan terjedt, nem maradt elszigetelt jelenség. Azon a napon, amikor Gamelin kiürítette Szueidát, Fauzi Kaukdzsi, egy francia szolgálatban álló szír tiszt, az oszmán hadsereg egykori katonája, aki kapcsolatban állt Szultán al-Attrassal, átállt a felkelők oldalára és 400 beduin élén benyomult Hamába. Felgyújtotta a szerájt és kifosztotta annak fegyverraktárát. Akcióját a lakosság egy része is támogatta. Véres utcai harcok kezdődtek a helyőrséggel, minek következtében a város egy része (városháza, piac) a tűz martalékává vált. A megérkező szenegáli erősítés (páncélautók, géppuskák, repülőgépek) segítségével a franciák ellentámadásba mentek át, ennek következtében október 6-án Kaukdzsi távozni kényszerült, Transzjordániába menekült. A hatóságok ostromállapotot hirdettek, kijárási tilalmat rendeltek el, letartóztatásokat foganatosítottak (az őrizetéseket bán-

³⁴ L'EST RÉPUBLICAIN, 1925. szeptember 25.

talmazták, megkínózták) és hadisarcot vetettek ki a lakosságra. Mivel a megszabott határidőre a bírságot nem gyűjtötték össze, elrendelték Hama lövetését. Egész negyedeket romboltak porig, szemtanúk a halottak számát 300 és 400 közé tették.³⁵ A Hamában történtek csupán előjátékát jelentették azoknak az eseményeknek, amelyek az elkövetkező hónapokban szó szerint vérbe borították Szíriát. Az ugyancsak mozgolódó Aleppó környékén például a repülőgépek beduin falvakat bombáztak. A vidék egyre nagyobb mértékben csatlakozott a drúzok felkeléséhez: francia helyőrségeket vettek ostrom alá, őrzőerőket támadtak meg, raboltak, fosztogattak. A franciák a vasutakat kénytelenek voltak páncélvonatokkal védeni.

A nagykiterjedésű Damaszkusz keleti külterülete, a vízben gazdag, termékeny Gúta („mélység”, „mélyedés”) erdőszelvényes, mezőgazdasági övezete nem csupán régóta kedvelt kirándulólhelye volt a fővárosiaknak, hanem kiváló búvóhely is a bűnözők és a törvényen kívüliek számára. Az itteni kertek 1925 őszen gerillaharc helyszínévé változtak, amelynek első áldozatai helybéli, nemzedékek óta elsőrangú öntözőműveket üzemeltető parasztok voltak. Hauránból fegyveres csoportok érkeztek ugyanis az oázisba, hogy felkelésre ösztönözzék Damaszkuszt, illetve a kertekkel szomszédos, a főváros déli részén lévő Maidan népi szegénynegyedét. Válaszul a hatóságok október 9-én ostromállapotot és kijárási tilalmat rendeltek el. A franciák behatoltak Gúta kertjeibe a lázadók után, még a légierőt is bevetették. A menekülőket elbújtató falvakat felperzselték, a cserkesz és örmény segédcsoportok a francia tisztjeik szeme láttára szabadon fosztogattak. Több tucatnyian vesztették életüket, a damaszkuszi előkelők tiltakozását pedig a hatóságok figyelmen kívül hagyták. Mindez csak olaj volt a tűzre, mivel mind több paraszt csatlakozott az ellenálláshoz.

³⁵ RABBATH 1982.

A fővárosban, ahol időközben kifosztották a piacot és egyre gyakrabban tört ki lövöldözés a beszivárgó fegyveres bandák részvételével, a légkör nyomasztóvá vált. Gamelin a Drúz-hegységből visszatérő csapatokat arra próbálta felhasználni, hogy fenntartsa a rendet. Nem sok sikerrel. A felkelők barikádokat emeltek, a külvárosokban francia katonákat támadtak meg. Úgy tűnt, jól szervezett és központilag irányított bandák veszik át az uralmat. Október 18-án a boltok zárva maradtak, alig lézengtek az utcákon, ahol géppuskás páncélkocsik és járőrök cirkáltak. Egy erős lázadó egységnek mégis sikerült aznap behatolnia több városnegyedbe is, ráadásul a lakosság egy része csatlakozott hozzá. Az Omajjád-nagymecset mellett található és Sarraïl tábornok székhelyéül szolgáló Azm-palota felé vette útját; az éppen oda tartó főmegbízott gépkocsioszlopára is tüzet nyitott. Minden előzetes bejelentés nélkül a francia főparancsnokság estefelé úgy döntött, csak a stratégiai fontosságú pontokat tartja, s tüzérségi sortüzet nyit figyelmeztetés gyanánt a városra, később pedig a Maidan negyedre, amely egy követ fújt a lázadókkal, s amelyet a franciáknak már ki kellett üríteniük. Sarraïl nem akarta vállalni az utcai harcok kockázatát, amelyek kimenetele szerfelett bizonytalanak látszott, a várható veszteségek pedig túlságosan súlyosnak tűntek.³⁶ A szörnyű döntés így is kiváltotta a diplomáciai testületek október 21-i kemény hangú tiltakozását, mivel nem volt idejük biztonságba helyezni a saját polgáraikat.³⁷

Másnap a lázadók a kormányzói palotát előzőnlötték, kifosztották, az egyik felét felgyújtották. Tüzek gyúltak és terjedtek el több városnegyedben is, a fosztogatások pedig egyre nagyobb méreteket öltöttek, miközben a damaszkuszi lakosság fegyverkezett és lőszerral szerelkezett fel. A pánikba esett és rettegő keresztény közösség – az 1860-as szörnyű pogrom-

³⁶ Erről a külügyminisztérium közleményt is kiadott, mely az okozott károk nagyságáról alaposan félretájékoztatta a közvéleményt. LE TEMPS, 1925. november 5.

³⁷ A dokumentum teljes szövegét ld. RABBATH 1982.

ból³⁸ okulva – a legtekintélyesebb muszlim személyiségekhez fordult segítségért és menedékért. A muszlim és keresztény előkelők közbenjárására Gamelin tábornok 20-án véget vetett a Maidan bombázásának, de csak miután a város képviselői vállalták, hogy kollektív pénzbírság gyanánt 100 ezer livre-t fizetnek, s beszolgáltatnak 3.000 puskát.³⁹

Ennek a három tragikus napnak azonnali következményei lettek. Több mint ezren veszítették életüket, a tűz több száz házat és történelmi műemléket pusztított el (a később újjáépített városnegyed a *harika* [tűzvész] melléknevet kapta). Amikor nem sokkal később Roland Dorgelès író bejárta a romokat, azokat az első világháború frontvonalába eső falvak romjaihoz hasonlította.⁴⁰ A brutális represszió Párizsban is nagy felzúdulást keltett. Különös módon az antiklerikális és ateista Sarrail a képviselőház had- és külügyi bizottságának összevont ülése előtt novemberben azt állította, azért lövette Damaszkuszt, hogy megóvja a keresztény és drúz (!) kisebbséget a muszlimoktól.⁴¹ Valójában a zavargásoknak semmilyen felekezeti vagy vallási jellegük sem volt. A sajtó megbotránkozott: „Sarrail tábornok úgy csapott le Szíriára, mint a sáskahad. (...) Szíriában csodálatos örökséget kapott, amelyet botrányos módon eltékozolt. Büntetésre van szükség. Azonnal változtatni kell a rendszeren.”⁴²

A kormánynak nemigen lehetett más választása: vissza kellett rendelni Sarrail tábornokot, ami október 30-án meg is történt. Helyére civil megbízottat, Henry de Jouvenel szenátort küldték Szíriába. A Bejrútban 1925. december 2-án kihajózó Jouvenel nyomban kénytelen volt szembesülni a Libanon drúzok lakta déli részén, Haszbeja, Raseja és Mardzsajún környékén augusztus végén kirobbant összecsapásokkal, hiszen az itt

³⁸ FERWAGNER 2013. 285–322.

³⁹ BARON 2013. 76.

⁴⁰ NAAMAN 2015.

⁴¹ LE TEMPS, 1925. november 19.

⁴² JOURNAL DES DÉBATS, 1925. október 30.

élő mintegy 10 ezer drúz természetes módon csatlakozott a hauráni testvérei lázadásához. A franciák jó előre felfegyverezték a keresztény lakosságot, repülőgépekről pedig október folyamán drúz falvakat bombáztak. Ezek után az alkalmanként 1.500-2.000 drúz lovas és gyalogos falvakra, városokra rontott rá, amit fosztogatás, gyűjtogatás kísért, de az itteni mozgalom vezetői hangsúlyozták, hogy nem a keresztényeket, hanem a mandátumos hatalmat tekintik ellenségüknek, s a keresztényüldözésnek még a látszatát is kerülni akarták. Nyilatkozataikban, kiáltványaikban a nemzeti egységre hivatkoztak. Jelmondatuk: *„A vallás Istenre tartozik, a haza viszont mindenkié.”* Ennek ellenére a keresztények és a drúzok között előfordultak összecsapások, a legjelentősebbek Kaúkaba faluban. November 20-án a rasejai francia helyőrséget szabályos ostrom alá vették, súlyos veszteségeket okozva. Mikor a védők már csaknem kifogytak a lőszerből és elvesztették minden reményüket, az utolsó pillanatban megérkezett a felmentő sereg, az ostromlók pedig szétszéledtek. A garnizon 20 halottja és 80 sebesültje a teljes állomány 40%-át tette ki, ugyanakkor a városban és környékén 1.200 holttestet szedtek össze... A rebeliót ugyan felszámolták, de a Libanon-hegységben és az Antilibanon meredélyein – olykor 80 cm vastag hóban, vagy éppen szakadó esőben – az elszigetelt hadműveletek egészen 1926 februárjáig eltartottak.

Damaszkusz környékén és Hauránban viszont 1925. november végén szükségállapotot kellett hirdetni a lázadó bandák fosztogatásai miatt. Gúta továbbra is az eltökélt felkelők kezén volt, a francia csapatok pedig képtelennek bizonyultak arra, hogy kimozdítsák őket onnan. Ilyen körülmények között az egész damaszkuszi régió gerillaharcba süllyedt: éjjelente a francia őrposztok ellen támadásokat intéztek, az elkövetők üldözésére pedig egyáltalán nem nyílt mód. A gerilláknak Maidan negyed, ahol nagymennyiségű muníciót halmoztak fel, a lázadók biztos bástyája lett. November elején hiába fésülte át 1.500 katona, csak félsikert értek el. Végül úgy sikerült a

fővárost teljesen pacifikálni, hogy elővették III. Napóleon párizsi módszerét: a zezugos, áthatolhatatlan utcák helyén a lakosság kényszermunkájával széles, a katonai járművek közlekedésére alkalmas sugárutakat építettek, így el tudták vágni a Damaszkusz és Gúta közötti átjárást.⁴³ Ezenkívül szögesdróttal vették körbe a várost, bizonyos stratégiai pontokat megerősítettek és terméskövekből, homokzsákokból utakadályokat, barikádokat emeltek. A Maidan ellen 1926 februárjában és májusában két „hadműveletet” indítottak, ami valójában szisztematikus rombolásból, gyújtogatásból, fosztogatásból állt. A civilek (nők, gyerekek) tucatszám vesztették életüket. A parancsnokság a következőkkel indokolta az eljárást: *„A csapatok a Maidanban valódi védelmi szervezettel találták szembe magukat. A leküzdésükhöz a szükséges eszközöket kellett bevetni, vagyis rohampáncélosokat, tüzérséget.”*⁴⁴

Gamelin tábornoknak a kemény, hideg tél után 1926 tavaszán – miután jelentős erősítést kapott Franciaországból – sikerült valamelyest ellenőrzése alá vonnia a felkelés központját, Hauránt is. Április végén beosztottja, a kiváló Édouard Andréa tábornok páncélosokkal, géppuskákkal és légierővel felszerelt hadoszlopa Szueidát visszafoglalta. 6.000 drúz ellenállását kellett leküzdeni, ami csak súlyos veszteségek árán sikerült (84 halott, köztük 9 tiszt, 310 sebesült; a drúzok 500-1.000 főt veszítettek). *„Ezzel a hadművelettel – adta hírül büszkén a sajtó – véglegesen helyreállítottuk a fennhatóságunkat egész Dzsebel-Haurán fölött.”*⁴⁵ Ami persze téves helyzetértékelésnek bizonyult. Igaz ugyan, hogy a korábbi adminisztrációt helyreállították, de a hegyvidék pacifikálása egészen 1926 végéig eltartott. Andréa nem Sarrail bombázásos vagy Gamelin terrormódszerét alkalmazta, hanem mozgékony és kiválóan felszerelt egységeket küldött szét a szélró-

⁴³ DE WAILLY 2010. 251.

⁴⁴ RABBATH 1982.

⁴⁵ LE TEMPS, 1926. április 27.

za minden irányába a rend fenntartására. Emellett külön hangsúlyt fektettek a tárgyalásokra a családfőkkal, ami Jouvenel szándékainak is jobban megfelelt. A britekkel való megegyezésnek köszönhetően a transzjordániai határ egyre áthatolhatatlanabbá vált a lázadók számára, akik így nem juthattak külső segítséghez. Májustól a drúzok, köztük Szultán rokonai, csatlakozni kezdtek a franciákhoz, akikből lovas osztagokat szerveztek segédhaderő gyanánt, ami a helyismeret és a hírszerzés szempontjából rendkívül értékes hozzájárulást jelentett. Az utolsó jelentősebb ütközetre júniusban került sor, amikor nagyjából ezer fegyveres próbált meg sikertelenül szétverni egy francia mobil egységet. Június 4-én a lázadók kezén maradt utolsó erősséget, Szalhadot is sikerült bevenni. Szultán al-Attrasnak ekkorra csupán maroknyi híve maradt, így kénytelen volt előbb Transzjordániába, onnan pedig az arábiai Hidzsázba menekülni.

Jóllehet a hegyvidék pacifikálása többé-kevésbé a felkelés végét jelentette, még hátra volt a gútai gerilla felszámolása, ahol a lázadók saját adminisztrációt hoztak létre és hatékony védelmi rendszert építettek ki. A felkelést egy bizottság irányította, amelyet még 1925 augusztusának végén Szueidában hoztak létre. Még bíróságot is működtettek. A felkelés adminisztrációja úgy igyekezett megvetni a működése pénzügyi alapjait, hogy kezdetleges adót vetett ki a gútai falvakra és a többi „felszabadított” területre. Természetesen az ily módon befolyt jövedelem messze nem fedezte a költségeket, ezért nagy szükség volt az arab-izlám világból (elsősorban Egyiptomból, Palesztinából, Irakból, Indiából és Amerikából) érkező adományokra. Damaszkusz bombázása után a felkelés iránti külföldi szimpátia érezhetően megnövekedett.

A gútai gerilla felszámolásában a franciáknak sokat segített, hogy 1926 nyarán a marokkói felkelést végleg leverték, így onnan csapatokat lehetett átirányítani a Közel-Keletre. Az anyaországból is érkeztek további erősítések. Ilyen előkészületek után, 1926 júliusában tűzérési támogatással és páncélko-

csikkal 8.000 francia katona hatolt be több irányból a kertekkel teli oázisba, s a kemény fellépésnek a lakosok lettek a tehetetlen áldozatai. Ismételen falvakat bombáztak, civileket gyilkoltak, fosztogattak. A felkelők kíméletlen üldözése egészen októberig eltartott; 1927 elejére a felkelést leverték, csupán egy-két elszigetelt góc tartotta magát. A legtávolabbi sivatagi ellenálló csoportokat 1927 júniusában kényszerítették menekülésre a szomszédos Transzjordániába.

Záró gondolatok

Az 1918–1927 közötti tíz esztendő olyan szakasza a francia hadtörténetnek, amelyre akkor is, azóta is viszonylag kevés figyelem irányult. Holott az anyaországnak hatalmas nehézségekkel kellett megbirkóznia a Közel-Keleten olyan ellenségekkel szemben, akik nemigen ismertek könyörületet. A rendkívül nehéz terep, az elviselhetetlen éghajlat és főképpen az összeköttetési vonalak bizonytalansága különleges helytállást követelt meg. A csapatok, amelyekben nagyon nagy számban voltak jelen fekete- és észak-afrikai sorozott gyalogos és lovas katonák, többnyire állhatatosságot, sőt helyenként hősie önfeláldozást tanúsítottak, ennek ellenére súlyos veszteségek érték őket. Megpróbáltatásaik abból a nagyhatalmi igényből következtek, amely a térségben szilárd francia befolyást, illetve fennhatóságot akart, dacára a helyiek ellenállásának. Elvégre a franciák itteni ellenségei – mint általában a gyarmatokon mindenütt – csak a saját hazájukat védték az általuk betolakodóknak, idegeneknek tekintett európaiakkal szemben.

Felhasznált irodalom

Nyomtatott források, sajtó

J. NAGY 1995 = J. NAGY László: *A Mediterráneum a XX. században (szemelvények)*. JATEPress, Szeged, 1995.

JOURNAL DES DÉBATS, 1925.

JOURNAL DU LOIRET, 1925.

JORF = JOURNAL OFFICIEL DE LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE. Débats parlementaires, 1920., 1925.

L'EST RÉPUBLICAIN, 1925.

LE PETIT PARISIEN, 1920.

LE TEMPS, 1925., 1926.

WOODWARD - BUTLER 1952 = WOODWARD, E. L. - BUTLER, Rohan (szerk.): *Documents on British Foreign Policy 1919-1939. First Series*. 4. k. H. M. Stationery Office, London, 1952.

Könyvek, monográfiák

ANDREW - KANYA-FORSTNER 1981 = ANDREW, Christopher M.- KANYA-FORSTNER, Alexander Sydney: *French Overseas. The Great War and the Climax of French Imperial Expansion, 1914-1924*. Stanford University Press, Stanford, 1981.

BARON 2013 = BARON, Xavier: *Aux origines du drame syrien 1918-2013*. Tallandier, Paris, 2013.

DE GONTAUT-BIRON 1922 = DE GONTAUT-BIRON, R.: *Comment la France s'est installée en Syrie (1918-1919)*. Plon, Paris, 1922.

FERWAGNER 2013 = FERWAGNER Péter Ákos: *A libanoni kérdés és a nagyhatalmak (1840-1861)*. SZTE BTK - JATEPress, Szeged, 2013.

LARCHER 1926 = LARCHER, Maurice: *La guerre turque dans la guerre mondiale*. E. Chiron, Paris, 1926.

LYAUTEY 1923 = LYAUTEY, Pierre: *Le drame oriental et le rôle de la France*. Société d'éditions géographiques, maritimes et coloniales, Paris, 1923.

MINISTÈRE DE LA GUERRE, État-major de l'Armée - Service Historique: *Les Armées françaises dans la Grande Guerre*. Tome IX, 1er Volume. Imprimerie nationale, Paris, 1936.

MOUBAYED 2006 = MOUBAYED, Sami: *Steel & Silk. Men & Women Who Shaped Syria 1900-2000*. Cune Press, Seattle, 2006.

NAAMAN 2015 = NAAMAN, Abdallah: *Le Liban. Histoire d'une nation inachevée*. Éditions Glyphe, Paris, 2015.

NICOLSON = NICOLSON, Harold George: *Curzon: the Last Phase 1919-1925. Study in Post-war Diplomacy*. Constable, London, 1934.

PROVENCE 2005 = PROVENCE, Michael: *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*. University of Texas Press, Austin, 2005.

TACHJIAN2004 = TACHJIAN, Vahé: *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*. Karthala, Paris, 2004.

TAUBER 1995 = TAUBER, Eliezer: *The Formation of Modern Syria and Iraq*. Routledge, Abingdon, 1995.

DE WAILLY 2010 = DE WAILLY, Henri: *Liban, Syrie: le mandat 1919-1940*. Perrin, Paris, 2010.

Szakkikkek, tanulmányok

DAVISON 1981 = DAVISON, Roderic H.: Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne. In: CRAIG, Gordon A. - GILBERT, Felix (szerk.): *The Diplomats 1919-1939*. Princeton University Press, Princeton, 1981. 172-209.

FERWAGNER 2015 = FERWAGNER Péter Ákos: Az első szíriai állam története: a kérészetű damaszkuszi Arab Királyság. *Belvedere Meridionale*, 27. évf. (2015), 3. sz. 5-14.

FERWAGNER 2016 = FERWAGNER Péter Ákos: Közel-keleti nagyhatalmi érdekek az első világháborúban: titkos szerződések. *Mediterrán és Balkán Fórum*, 9. évf. (2016), 3–4. sz. 33–52.

FERWAGNER 2017 = FERWAGNER Péter Ákos: A francia gyarmati uralom megrendülése a Közel-Keleten. Az 1925–1927-i drúz felkelés. *Világtörténet*, 7. (39.) évf. (2017), 4. sz. 545–573.

KOUYMJIAN 2008 = KOUYMJIAN, Dickran: Cilicia and Its Catholicosate from the Fall of the Armenian Kingdom in 1375 to 1915. In: HOVANNISIAN, Richard G. – PAYASLIAN, Simon (szerk.): *Armenian Cilicia*. Mazda, Costa Mesa, 2008. 297–307.

MCCALLUM 1925 = Major MCCALLUM, D.: The French in Syria, 1919–1924. *Journal of the Royal Central Asian Society*, 12. évf. (1925), 1. sz. 3–25.

RABBATH 1982 = RABBATH, Edmond: L'insurrection syrienne de 1925-1927. *Revue historique*, 542. sz. (1982. április-június) 405–447.

SOÓS 1991 = SOÓS Edit: A Rif Köztársaság, 1921–1926. *Világtörténet*, 13. évf., 1991. tavasz-nyár. 66–73.